

pod redakcją

Ewy Kieżeł

Sławomira Smyczka

ZACHOWANIA polskich konsumentów

W WARUNKACH
KRYZYSU GOSPODARCZEGO

**Książka w wersji ebook
WYDAWNICTWA
PLACET**

Wydajemy książki o tematyce:

- organizacja i zarządzanie,
- zarządzanie zasobami ludzkimi,
- finanse,
- rachunkowość,
- marketing,
- Unia Europejska
- rynki kapitałowe,
- informatyka w zarządzaniu,
- sprzedaż i dystrybucja,
- bankowość,
- nauczanie języków obcych,

Od powołania wydawnictwa ta specjalizacja się nie zmienia. Wszystkie książki prezentują dziedzinę szeroko pojętego zarządzania przedsiębiorstwami i ekonomii. Wydajemy wyłącznie prace, które mogłyby być zarówno podręcznikami dla studiującej młodzieży, jak i podręcznikami-poradnikami służącymi doształcaniu kadr kierowniczych przedsiębiorstw dostosowujących swoje struktury i metody zarządzania do zmieniających się warunków rynkowych.

Misja dobra – jak każda inna. Jak więc atrakcyjnie ją zrealizować? Jak przełożyć ją na konkretny produkt? Co on ma zawierać i czym się różnić? Podstawą są oczywiście autorzy. Publikują u nas przedstawiciele kadry uczelni krajowych oraz zagranicznych, prezentujący nowoczesną wiedzę z najbardziej potrzebnych kierunków. Staramy się prezentować tę wiedzę w sposób prosty i zrozumiały dla każdego wykształconego czytelnika. Wiemy, że przekazujemy rzeczy trudne więc tym bardziej dokładamy starań, aby był to język zrozumiały.

Życzymy przyjemnej lektury i wielu sukcesów

Zespół Wydawnictwa PLACET

Autorzy części pracy:

Urszula Grzega: część 1

Sławomir Smyczek: część 2

Ewa Kieźel: część 3

Jolanta Zrałek: część 4

Aleksandra Burgiel: część 5

Izabela Sowa: część 6

Agata Małysa-Kaleta: część 7

Recenzja: dr hab. Jadwiga Barbeka, prof. UE w Krakowie

Redakcja: Leszek Plak

Projekt okładki: Aleksandra Olszewska

Wydanie książki dofinansowane z badań statutowych Katedry Badań Konsumpcji Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach za rok 2009.

© Copyright by Wydawnictwo Placet 2011

WYDANIE I wersja ebook, Warszawa 2011

Wszelkie prawa zastrzeżone. Publikacja ani jej części nie mogą być w żadnej formie i za pomocą jakichkolwiek środków technicznych reprodukowane bez zgody właściciela copyright.

Wydawca

Wydawnictwo PLACET

01-517 Warszawa ul. Mickiewicza 18a/1

tel. (22) 8393626 fax. (22) 8396761

księgarnia internetowa: <http://www.placet.pl>

e-mail: redakcja@placet.pl

ISBN 978-83-7488-043-5

Warszawa 2011

Skład i łamanie: Wydawnictwo PLACET

Druk i oprawa: wersja ebook

Spis treści

Część 1. Oznaki kryzysu gospodarczego w świetle wskaźników ekonomicznych	<i>Urszula Grzega</i>	10
1.1. Źródła i przyczyny światowego kryzysu gospodarczego		11
1.2. Kryzys, jako uwarunkowanie konsumpcji i zachowań konsumentów		17
1.3. Sytuacja gospodarcza w Polsce w latach 2007–2010		21
1.3.1. Tempo wzrostu gospodarczego		22
1.3.2. Wskaźniki wzrostu cen towarów i usług konsumpcyjnych		27
1.3.3. Sytuacja na rynku pracy mierzona stopą bezrobocia oraz przeciętnym wynagrodzeniem realnym brutto w gospodarce narodowej		30
1.3.4. Dochody do dyspozycji w sektorze gospodarstw domowych		34
1.3.5. Spożycie indywidualne w sektorze gospodarstw domowych		38
1.3.6. Wskaźniki ufności konsumenckiej oraz opinie Polaków na temat kryzysu gospodarczego		46
1.4. Ocena wpływu światowego kryzysu gospodarczego na gospodarkę Polski i polskich konsumentów		53
Część 2. Zachowania finansowe konsumentów w świetle globalnego kryzysu gospodarczego	<i>Sławomir Smyczek</i>	61
2.1. Zachowania finansowe konsumentów – ujęcie teoretyczne		63
2.2. Modele zachowań finansowych konsumentów – pojęcie, rodzaje, charakterystyka		68
2.3. Obszary instytucjonalne zachowań finansowych konsumenta		75
2.4. Metodyczne aspekty badań wpływu kryzysu na zachowania finansowe konsumentów		78
2.5. Zmiany w zachowaniach finansowych konsumentów w świetle kryzysu gospodarczego		83
2.6. Zachowania finansowe konsumentów w okresie kryzysu gospodarczego		88
2.6.1. Gospodarowanie środkami finansowymi w okresie kryzysu gospodarczego		89

2.6.2. Finansowanie zakupów przez konsumentów w okresie kryzysu gospodarczego	92
2.6.3. Tworzenie i utrzymywanie zapasów buforowych oraz zabezpieczanie się konsumentów w okresie kryzysu gospodarczego	101
2.6.4. Inwestowanie i pomnażanie majątku przez konsumentów w okresie kryzysu gospodarczego	103
2.7. Eksploracja struktury modelu zachowań finansowych konsumentów w okresie kryzysu gospodarczego	106
2.8. Typologia konsumentów w świetle zmian w zachowaniach finansowych w warunkach kryzysu gospodarczego	113

Część 3. Zachowania konsumentów w warunkach niepewności i ryzyka Ewa Kieźel	120
3.1. Niepewność i ryzyko, jako uwarunkowania zachowań konsumentów	122
3.2. Postępowanie polskich konsumentów w warunkach niepewności i ryzyka w świetle badań pierwotnych	129

Część 4. Zachowania polskich konsumentów na rynku żywności w warunkach kryzysu gospodarczego Jolanta Zrałek	141
4.1. Rynek żywności w warunkach kryzysu gospodarczego	143
4.2. Rynek żywności ekologicznej i jego zmiany w dobie kryzysu gospodarczego	147
4.3. Konsumpcja żywności w polskich gospodarstwach domowych	151
4.4. Zachowania konsumentów na rynku żywności w świetle badań bezpośrednich	157

Część 5. Reakcje polskich konsumentów na kryzys gospodarczy i ich zachowania przystosowawcze (na przykładzie zakupu dóbr trwałego użytku i wyposażenia wnętrz) Aleksandra Burgiel	190
5.1. Przejawy kryzysu na rynku dóbr trwałego użytkowania	190
5.2. Zmiany na polskim rynku dóbr trwałego użytkowania w okresie kryzysu	195
5.3. Reakcje polskich konsumentów na kryzys gospodarczy w segmencie dóbr trwałego użytkowania i artykułów wyposażenia wnętrz – wyniki badań pierwotnych	210
5.3.1. Postrzeganie kryzysu i jego skutków społeczno-ekonomicznych wśród badanych konsumentów	210
5.3.2. Zakres i przejawy zachowań przystosowawczych konsumentów na rynku dóbr trwałych w warunkach zagrożenia kryzysem	221

5.3.3. Niepewność oraz oczekiwania względem przyszłości jako determinanty zachowań konsumentów na rynku dóbr trwałego użytkowania	234
Załącznik	241

Część 6. Zachowania przystosowawcze polskich konsumentów w warunkach kryzysu gospodarczego (na przykładzie wybranych usług) <i>Izabela Sowa</i>	242
6.1. Charakterystyka zachowań konsumentów na rynku usług	243
6.2. Proces serwicyzacji w gospodarce polskiej i europejskiej	248
6.3. Reakcje konsumentów na kryzys gospodarczy	259
6.3.1. Przejawy i zakres zachowań dostosowawczych na rynku usług	260
6.5. Perspektywy rozwoju sektora usług jako rezultat zmian zachodzących w gospodarstwach domowych	279

Część 7. Postawy etnocentryczne konsumentów na rynku europejskim na tle uwarunkowań kulturowych w warunkach kryzysu gospodarczego <i>Agata Małysa-Kaleta</i>	282
7.1. Uwarunkowania kulturowe w kształtowaniu postaw i zachowań konsumentów	284
7.2. Etnocentryzm jako postawa konsumentów w warunkach kryzysu	293
7.3. Postawy etnocentryczne konsumentów z wybranych krajów europejskich w warunkach recesji na podstawie badań bezpośrednich	308
7.3.1. Podobieństwa i różnice konsumentów europejskich w aspekcie kulturowym	308
7.3.2. Założenia badań bezpośrednich	313
7.3.3. Kraj pochodzenia produktu jako kryterium wyboru w decyzjach konsumentów i jego miejsce na tle pozostałych determinant	315
7.3.4. Motywy tworzenia postaw etnocentrycznych wśród badanych	319
7.3.5. Preferowane przez Polaków i Czechów kraje pochodzenia produktu dla wybranych kategorii produktowych	321
7.3.6. Ustosunkowanie konsumentów z wybranych krajów do produktów europejskich/unijnych	322
Podsumowanie	337

Wstęp

Ogólnoświatowy kryzys gospodarczy ostatnich lat, kryzys w wymiarze europejskim i poszczególnych krajów, wywołuje niekorzystne zjawiska w gospodarkach. Zjawiska te generują niekorzystne zmiany także w polskiej gospodarce, tworząc nowe uwarunkowania dla funkcjonowania podmiotów rynkowych, w tym konsumentów. Zachowania podmiotów rynkowych określa niepewność i ryzyko powodowane niepewną sytuacją gospodarczą, w tym rynkową.

Praca ma na celu identyfikację powstających, przejawiających się w konsumpcji i zachowaniach konsumentów, nowych procesów i zjawisk, a także działań adaptacyjnych indywidualnych podmiotów konsumpcji w nowych, trudnych warunkach gospodarczych. Zachowania konsumentów w okresie zwiększającej się niepewności i ryzyka stanowią interesujący poznawczo przedmiot badań.

Podstawą pracy były bogate źródła danych i informacji. Posłużono się rozległą literaturą przedmiotu, statystykami wyczerpującymi i niewyczerpującymi oraz danymi z Internetu. Szczególnie istotnymi źródłami danych są w tej pracy wyniki badań pierwotnych, które pozwoliły poznać zachowania konsumentów w sytuacji kryzysowej i kierunki modyfikacji działalności konsumpcyjnej.

Praca składa się z siedmiu części odnoszących się tematycznie do zachowań konsumentów w wybranych, ważnych obszarach.

W części pierwszej rozważania ukierunkowane zostały na ustalenie oznak kryzysu gospodarczego. Wnikliwej analizie poddane zostały makrowskaźniki ekonomiczne w Polsce w latach 2000–2010. Celem tej części jest także określenie wpływu kryzysu gospodarczego na konsumpcję oraz zachowania konsumpcyjne Polaków.

W część drugiej podjęta została problematyka wpływu kryzysu gospodarczego na zachowania finansowe konsumentów, zarówno te przebiegające na

rynku, jak i w gospodarstwie domowym. Autor analizuje poziom postrzeganego przez konsumentów zagrożenia związanego z kryzysem oraz podejmowane przez nich działania dostosowawcze, mające charakter pasywny i aktywny. W tej części poddany zostaje także weryfikacji empirycznej model zachowań finansowych konsumentów, obejmujący gospodarowanie budżetem pieniężnym, finansowanie zakupów, tworzenie i utrzymywanie zapasów buforowy, a także działania dotyczące pomnażania majątku. Ponadto zaprezentowano statystyczny model zachowań finansowych konsumentów w okresie kryzysu gospodarczego, w którym wyodrębniono czynniki opisujące trzy różne zachowania, tj.: zachowania nieodpowiedzialne, przezorne, a także zachowawcze. W ostatniej części zaprezentowano typologię konsumentów opracowaną na podstawie różnych reakcji na zamiany zachodzące na rynku usług finansowych.

Kolejna część pracy odnosi się do istoty niepewności i ryzyka, ich źródeł i skutków dla zachowań konsumentów. Na podstawie wyników badań ankietowych, przeprowadzonych wśród konsumentów, zidentyfikowane zostały postawy wobec kryzysu i pogłębiającej się niepewności oraz wzrastającego ryzyka w działalności konsumentów. Badania pozwoliły także poznać różne aspekty zachowań konsumentów w sytuacji kryzysowej.

Część czwarta pracy zawiera rozważania odnoszące się do przejawów kryzysu i jego konsekwencji dla zachowań konsumentów na rynku żywności. Jest to rynek specyficzny, stosunkowo odporny na wahania koniunktury. Zidentyfikowane zostały i scharakteryzowane zachowania polskich konsumentów na rynku żywności, w tym szczególnie na rynku żywności ekologicznej.

Kolejna część pracy odnosi się do wpływu kryzysu gospodarczego na zachowania polskich konsumentów na rynku dóbr trwałego użytkowania. Rozważania odnoszą się w pierwszej kolejności do przejawów kryzysu na badanym rynku, zmian jakie dokonują się w tych warunkach na rynku dóbr trwałych. Ten fragment pracy zawiera także prezentację wyników badań ukierunkowanych na poznanie i charakterystykę reakcji polskich konsumentów na kryzys gospodarczy oraz ukierunkowanych na identyfikację przejawów kryzysu na rynku dóbr trwałego użytkowania, z uwzględnieniem artykułów wyposażenia wnętrz. Szczególnie interesującym aspektem rozważań jest wpływ niepewności i oczekiwań konsumentów wobec przyszłości na kształtowanie się decyzji konsumentów związanych z bieżącymi i przyszłymi zakupami tych dóbr.

Część szósta zawiera analizy poświęcone działaniom dostosowawczym polskich konsumentów podejmowane w okresie kryzysu gospodarczego. Szczególnym obszarem zainteresowań jest w tym przypadku sektor usług. Autorka ukazuje dynamikę procesu serwicyzacji, jaki nastąpił w ostatnich latach w Polsce i innych krajach Unii Europejskiej, a następnie na podstawie wyników badań bezpośrednich ukazuje reakcje konsumentów na rynku usług wywołane negatywnymi zmianami rynkowymi. W dalszej kolejności przedstawiona została segmentacja konsumentów wybranych usług, której podstawą stały się różne przejawy i zakres zachowań dostosowawczych wywołanych kryzysem ekonomicznym. Rozważania w tej części pracy zamykają kierunki rozwoju sektora usług w świetle zmian zachodzących w polskich gospodarstwach domowych.

W ostatniej, siódmej część przedstawiono problematykę kształtowania się postaw etnocentrycznych wśród konsumentów, które wywołane zostały sytuacją kryzysową na rynku. W szczególności zaprezentowano rolę uwarunkowań kulturowych w kształtowaniu postaw i zachowań konsumenckich, a także istotę samego zjawiska etnocentryzmu. Następnie Autorka, na podstawie wyników badań bezpośrednich przeprowadzonych wśród konsumentów z Polski i Czech, przedstawia motywy tworzenia postaw etnocentrycznych konsumentów w warunkach kryzysu gospodarczego, a także czynniki, które to zjawisko kształtują. W dalszej kolejności ukazuje różnice w poziomie i charakterze etnocentryzmu konsumenckiego w badanych krajach oraz wskazuje na źródła kulturowe przyczyn tego zróżnicowania.

Należy podkreślić, że zamierzeniem autorów było zaprezentowanie problematyki związanej z konsumpcją i zachowaniami konsumentów w warunkach kryzysu gospodarczego. W tym celu dokonano takiego doboru zagadnień, które będą sprzyjały przydatności monografii dla badaczy tego problemu, gdyż dają asumpt do dyskusji i dalszych badań nad zachowaniami konsumentów w bardzo turbulentnym otoczeniu rynkowym, a także dla praktyków, którym praca będzie przydatna do prognozowania określonych rynkowych zachowań konsumentów w przyszłości. Praca pomocna będzie także studentom zdobywającym wiedzę w specjalnościach marketingowych i słuchaczom studiów podyplomowych zainteresowanym zagadnieniami rynkowych zachowań konsumentów.

Urszula Grzega

Część 1.

Oznaki kryzysu gospodarczego w świetle wskaźników ekonomicznych

Mechanizm cyklicznego rozwoju gospodarki jest charakterystyczną cechą każdej gospodarki rynkowej. Polega on na wzajemnym przeplataniu się spadkowych i wzrostowych faz aktywności w przemyśle, budownictwie, handlu i usługach. Po okresie radykalnych przemian w systemie gospodarczym Polski przypadającym na lata 90. XX wieku początek XXI wieku przyniósł względną stabilność uwarunkowań makroekonomicznych, która jednak nie musi oznaczać stałego wysokiego tempa wzrostu gospodarczego czy niezmienną jednocyfrową stopę bezrobocia.

Celem opracowania jest rozpoznanie oznak kryzysu gospodarczego istotnych z punktu widzenia podmiotów konsumpcji, a także poznanie wpływu kryzysu na konsumpcję Polaków.

Znaczna część gospodarstw domowych nie dostrzega wpływu kryzysu na własne warunki życia. Brak widocznych przemian w poziomie i strukturze spożycia polskich gospodarstw domowych w latach 2007–2010 wynikać może z „odroczonego” i w głównej mierze pośredniego wpływu kryzysu gospodarczego na konsumpcję.

Głównym przejawem kryzysu gospodarczego w Polsce, istotnym z punktu widzenia konsumenta, jest pogorszenie sytuacji na rynku pracy, tym samym

zmniejszenie dochodów gospodarstw mających wśród członków rodziny bezrobotnych. Utrata pracy często stanowi najbardziej realne zagrożenie dla poziomu życia wybranych grup ludności w kraju.

W obliczu kryzysu najszybciej i najwidoczniej zmieniają się zachowania adaptacyjne gospodarstw domowych.

Do realizacji postawionego zadania badawczego wykorzystane zostaną dane statystyczne GUS, inne publikowane i niepublikowane informacje zaczerpnięte ze źródeł wtórnych, a także strony internetowe oraz publikacje komputerowe poświęcone statystykom gospodarczym i społecznym.

1.1. Źródła i przyczyny światowego kryzysu gospodarczego

Z końcem XX wieku pojawiły się „nowe jakościowo” kryzysy ekonomiczne, których podłożem była globalizacja rynków (jako przykład posłużyć mogą Meksyk i Turcja). Globalizacja finansowa dzięki możliwościom zadłużania się na światowych rynkach finansowych potęguje niedoskonałości rynków średnio rozwiniętych. W krajach bardziej zamkniętych na towarową wymianę międzynarodową, o sztywniejszych mechanizmach kursowych, wzrasta ponadto zagrożenie kryzysem. Wzrasta ono również wtedy, gdy kraj ma mniej stabilny system finansowy, o średnim poziomie rozwoju i aktywności gospodarczej odznaczającej się dużą zmiennością. Należałoby tutaj jeszcze wskazać na znaczenie branży i jej powiązania z rynkiem międzynarodowym. Ogólnie branże silniej powiązane z rynkiem są mniej podatne na zaburzenia koniunkturalne i szybciej odzyskują równowagę rynkową.¹

Za początek kryzysu finansowego w Stanach Zjednoczonych przyjmuje się drugą połowę 2007 r., w której nastąpiło załamanie rynku substandardowych kredytów hipotecznych (tzw. *subprime*). Załamanie, które początkowo doty-

¹ Malinowski A., *Kryzys finansowy a polska gospodarka*, „Nowe Życie Gospodarcze”, 2008, Nr 23.

czyło tylko rynku finansowego po roku doprowadziło do obszernego kryzysu gospodarczego na skalę światową. Rzeczywistej, pierwotnej przyczyny kryzysu należy doszukiwać się w zmianach strukturalnych jakie wystąpiły w gospodarce światowej, ze szczególnym uwzględnieniem gospodarki amerykańskiej, w ciągu ostatnich kilkunastu lat. Podłożem tych zmian, zdaniem wielu naukowców, była neoliberalna polityka ekonomiczna, w której duże znaczenie odegrał tzw. Konsensus Waszyngtoński, uznający zasady polityki za uniwersalne.² Początek ideologii neoliberalnej rozpoczął się w latach 70. XX wieku. Podstawowe tezy „nowej ekonomii” traktowały o konieczności niekrępowania żadnymi regulacjami mechanizmów rynkowych, tworzeniu warunków do rozwijania podaży zapewniającej powszechne zaspokojenie potrzeb i wzrost dobrobytu. Wśród głównych postulatów neoliberalizmu wymienić należy: minimalizację podatków, minimalizację udziału państwa w życiu gospodarczym kraju, powszechną prywatyzację, deregulację, minimalizację innych kosztów, uelastycznienie rynku pracy, walkę z inflacją.

Współczesne doświadczenia pokazują błędność podejścia neoliberalnego w wielu kwestiach. Gospodarka rynkowa potrzebuje swobody funkcjonowania, ale także jasnych reguł oraz ograniczeń ustanowionych i kontrolowanych przez państwo.³ Pomijając szerszą analizę teoretyczną postulatów neoliberalnych warto podkreślić, iż zdaniem J. Żyżyńskiego bezpośrednim powodem kryzysu finansowego była neoliberalna ideologia lat 70. i 80. powodującą „chorobę” systemu finansowego rynków światowych.

Zbliżone opinie prezentuje G. Kołodko, którego zdaniem główną przyczyną kryzysu był brak zachowania racjonalności gospodarowania. Załamanie na amerykańskim rynku kredytów hipotecznych G. Kołodko określił jedynie jako „impuls, lont, który odpalił całą zakumulowaną już wcześniej masę krytyczną wybuchu kryzysu. Uznał on także, że jeśli nie byłoby tąpnięcia na rynku *subprime*, to kryzys zapoczątkowałby jakiś inny impuls”. Tym samym autor odrzuca załamanie na rynku kredytów hipotecznych jako przyczynę kryzysu.

² Mliczewska D., *Współczesne państwa wobec światowego kryzysu finansowego – nowej choroby XXI wieku*, „Handel Wewnętrzny”, 2009, Nr 6.

³ Żyżyński J., *Neoliberalizm jako strukturalna przyczyna kryzysu a poszukiwanie dróg naprawy*, „Ekonomista”, 2009, Nr 2.

Podkreśla natomiast, że fundamentalną przyczyną współczesnego kryzysu jest „agresywny neoliberalizm”, nazwany wręcz „kapitalizmem spekulantów”.⁴

A. Kaźnierczyk za główną przyczynę kryzysu także uznał chciwość amerykańskich kapitalistów niewłaściwie powstrzymywanych przez rząd. Jako przyczynę bezpośrednią autor podaje spekulacje na rynku nieruchomości i spadek wartości obligacji hipotecznych w USA. Wśród przyczyn pośrednich wymienia integrację i globalizację rynków finansowych, a także ekspansywny charakter polityki prowadzonej przez państwa wysoko rozwinięte, a przede wszystkim USA.⁵

Nieco odmienne podejście prezentuje D. Rosati, który wyróżnił 9, bardziej szczegółowych przyczyn kryzysu zapoczątkowanego w Stanach Zjednoczonych, a wśród nich: słabość nadzoru finansowego, niedostosowanie zasad wyceny ryzyka do nowych instrumentów finansowych, sekurytyzację, ekspansywny charakter polityki pieniężnej prowadzonej przez Urząd Rezerwy Federalnej, spekulacje na rynku nieruchomości oraz wzrost cen nieruchomości, nieformalne gwarancje rządowe dla instytucji pośrednictwa kredytowego, procykliczne metody wyceny aktywów, słabość nadzoru właścicielskiego i specyfika rynków finansowych oraz związana z tym asymetria informacji, niepewność i ryzyko, stadne zachowanie uczestników rynku i skłonność do paniki.⁶ D. Rosati wyraźnie odrzuca opinie, według których kryzys spowodowany jest albo nadmiarem albo brakiem państwa w gospodarce.⁷ Uważa on jednocześnie, że obecny kryzys, mimo że podobny w pewnym sensie do poprzednich zawiera nowe elementy, takie jak: sekurytyzacja, przeciążenie długiem i globalizacja rynków. Różnice te sprawiają, że aktualny kryzys jest nieporównywalny do poprzednich, ma on zasięg ogólnosystemowy i ogólnoswiatowy, zaś jego skutki dla sfery realnej są bardzo dotkliwe. Podkreślić należy także, że charak-

⁴ Kołodko G., *Przewidziałem światowy kryzys*, <http://gospodarka.dziennik.pl/news/artykuly/159849.kolodko-przewidzialem-swiatowy-kryzys.html> (6.09.2010).

⁵ Mliczewska D., *Współczesne...*, op. cit.; Autorka powołuje się w swym referacie na dane ogólnopolskiej konferencji „Neoliberalizm w obliczu światowego kryzysu finansowego”, która odbyła się 19.12.2008 r. w Warszawie <http://www.kpl.org.pl/component/content/article/2-z-ycia-kpl/64-konferencja-neoliberalizm-w-obliczu-swiatowego-kryzysu-finansowego.html> (7.09.2010).

⁶ Mliczewska D., *Współczesne...*, op. cit.

⁷ Rosati D., *Przyczyny i mechanizmy kryzysu finansowego w USA*, „*Ekonomista*”, 2009, Nr 3.

ter kryzysu, jego przebieg, zasięg wskazują na naturalną skłonność rynków finansowych do nadmiernych wahań i zachowań nieracjonalnych wynikających często z niedostatecznej informacji oraz skali niepewności i ryzyka.⁸

Na szczególną uwagę zasługują także poglądy ekonomistów behawioralnych takich jak M. Shermer i R. J. Schiller. Ich zdaniem przyczyn obecnego kryzysu należy doszukiwać się w ludzkiej psychice. Ludzie kierując się własną chciwością oraz skłonnością do nadmiernego ryzyka, ulegając emocjom podejmują bardzo często błędne decyzje inwestycyjne, przyczyniając się tym samym do tworzenia „baniek spekulacyjnych”, deformacji rynku i pogłębiania się nieefektywności.⁹

„Bańki spekulacyjne” powstają przez nadmierne poluzowanie polityki pieniężnej banków powodującej sztuczne „podkręcanie” koniunktury. Gdy te pękają, banki zaostrzają politykę, a restrykcyjność tej polityki wywołuje wówczas problemy w gospodarce.

W momencie wystąpienia trudności z odnowieniem finansowania krótkoterminowego oraz pozyskaniem nowych źródeł finansowania banki zostają zmuszone do obniżenia zadłużenia, czyli wycofania zaangażowanych w niektóre inwestycje środków, w celu pozyskania płynności na spłatę zapadających zobowiązań. Skutkiem takich działań jest gwałtowny odpływ kapitału z wielu rynków oraz spadek cen aktywów, a już niewielka utrata wartości aktywów prowadzi do problemów z wypłacalnością wielu instytucji finansowych.¹⁰

Powstaniu, rozwojowi i „pęknięciu bańki spekulacyjnej” sprzyjają m.in.: regularnie rosnące ceny, hossa w fazie dojrzałości oraz podejmowanie decyzji zmierzających do osiągnięcia krótkoterminowego zysku z pominięciem przesłanek o znaczeniu zasadniczym. Koniunktura zaczyna przemieniać się w „bańkę” wówczas, gdy dochodzi element chłodnej kalkulacji spekulantów. Na rynek zaczynają wchodzić także inwestorzy mniej skłonni do ryzyka rezygnując przy tym często z bardziej bezpiecznych form inwestowania. W pew-

⁸ Ibid.

⁹ Mliczewska D., *Współczesne...*, op. cit.

¹⁰ Ibid.

nym momencie następuje korekta wprowadzająca inwestorów w niepewność, która z czasem przejawia się masową wyprzedają papierów wartościowych. Pęknięcie „bańki” zwykle zmienia radykalnie tendencję wzrostową i powraca ona do punktu wyjścia. Istota „baniek spekulacyjnych” opiera się na dobrach, które w długiej perspektywie podatne są na działania spekulacyjne, np. nieruchomości czy ropa naftowa. Mechanizm powstawania „bańki spekulacyjnej” w USA wzmacniała tendencja do zwiększania zadłużenia z tytułu zaciąganych kredytów hipotecznych na domy mieszkalne oraz kredytów i pożyczek konsumenckich, czyli ogólnie wzrost wskaźników wartości kredytów do wartości zabezpieczeń, a także wzrost wartości kredytów w stosunku do PKB.¹¹ Nadmierne zadłużenie jest jednym z najistotniejszych czynników strukturalnych powodującym kryzys tak systemu bankowego, jak i realnej gospodarki.¹² Dodać w tym miejscu należy, iż w Polsce nie zaobserwowano zjawiska udzielania kredytów osobom niemającym pracy i stałych dochodów, czyli o bardzo niskiej zdolności kredytowej (*subprime*). Przepisy prawne w naszym kraju dotyczące bezpieczeństwa działalności kredytowej, a także praktyka realizowana w bankach dążą do zapewnienia stabilności funkcjonowania krajowego sektora bankowego i uniemożliwiają takie działania.

Do przyczyn załamania gospodarczego zalicza się też znaczny przypływ siły roboczej z krajów azjatyckich oraz nowoczesne technologie komputerowe, kompletnie nieprzystosowane do szybkiego reagowania w sytuacji kryzysowej i wiele innych.¹³

Reasumując, wśród przyczyn kryzysu wymienia się zarówno zjawiska o charakterze makroekonomicznym, jak i mikroekonomicznym.

Do pierwszej grupy zaliczyć należy skalę globalnych nierównowag oraz problemy, jakie były wynikiem długotrwałego utrzymywania się realnych stóp procentowych na niskim poziomie. Efektami niskich stóp procentowych było oddziaływanie ich, jako bodźców, wpływających na postępowanie inwestorów oraz instytucji finansowych zarządzających ich aktywami. Instytucje te z wielu

¹¹ Malinowski A., *Kryzys...*, op. cit.

¹² Toporowski J., *Przyczyny załamania*, „Nowe Życie Gospodarcze”, 2008, Nr 21–22.

¹³ Rybiński K., *Recepty na kryzys*, „Nowe Życie Gospodarcze”, 2009, Nr 5.

powodów potrzebują, a więc i poszukują, stale stosunkowo wysokich (nominalnych) stóp zwrotu, a te naturalnie wiążą się z wyższym poziomem akceptowanego ryzyka. Zjawiska takie jak: boom na rynku nieruchomości i na rynku kredytowym, szybki wzrost konsumpcji gospodarstw domowych finansowanej w istotnej mierze długiem oraz aktywne poszukiwanie wysokich stóp zwrotu – doprowadziły do znacznych nierównowag, a co za tym idzie zaburzeń makroekonomicznych i strukturalnych w wielu krajach.¹⁴

Wśród przyczyn mikroekonomicznych wymienia się m.in.: wadliwą strukturę bodźców, błędy w technikach pomiaru i wyceny ryzyka oraz w zarządzaniu, niewłaściwą strukturą nadzoru właścicielskiego, niedoskonałości systemu regulacyjnego łącznie z polityką nadzorczą. Wadliwość struktury bodźców odnoszących się do konsumentów usług finansowych polegała na tym, że konsumenci nie mieli wystarczających bodźców, a także wiedzy i ogólnych doświadczeń oraz kompetencji do tego, aby dokładnie analizować oferowane im instrumenty finansowe, a tym bardziej interesować się bezpieczeństwem instytucji finansowych. Automatycznie wzrost stopnia złożoności oraz rosnąca z roku na rok liczba instrumentów finansowych zwiększała skalę trudności w ocenie jakości i ryzyka tych instrumentów. Trudności z pomiarem, wyceną i właściwym zarządzaniem ryzykiem to kolejne mikroekonomiczne przyczyny kryzysu. Pomiar ryzyka, jego szacowanie w warunkach rosnącej stale liczby instrumentów, a także ocena ryzyka wynikająca ze stosowania modeli były zaniżone. Często problem wiązał się także ze strukturą i metodami zarządzania instytucjami finansowymi, co ponownie sprowadza się do niedoceny roli zarządzania ryzykiem. Swój wkład w pojawienie się kryzysu miała też słabość systemu regulacyjnego. Można wyróżnić trzy główne aspekty niedoskonałości regulacji: niedoskonałość regulacji mikroostrościowej, zbyt wąskie granice oddziaływania systemu regulacyjnego oraz relatywnie niski stopień rozwoju regulacji makroostrościowej.¹⁵

Wszystkie omówione czynniki miały swój udział i łączny wpływ na wystąpienie i skalę kryzysu gospodarczego, który swym zasięgiem objął wiele krajów europejskich, w tym kraje regionu Europy Środkowo-Wschodniej. Zała-

¹⁴ *Polska wobec światowego kryzysu gospodarczego*, Narodowy Bank Polski, Warszawa 2009.

¹⁵ Ibid.

manie eksportu do krajów Europy Zachodniej, ograniczenie przepływów inwestycji bezpośrednich oraz ogólny kryzys zaufania panujący na światowych rynkach finansowych doprowadziły do wystąpienia wielu sytuacji kryzysowych w różnych obszarach życia gospodarczego.¹⁶

1.2. Kryzys jako uwarunkowanie konsumpcji i zachowań konsumentów

Kryzys to sytuacja przesilenia, przełomu albo zmiany dotychczasowych tendencji rozwoju określonego zjawiska. Kryzys gospodarczy jest przeciwieństwem wzrostu gospodarczego. Jest to okres poważnych trudności manifestujących się gwałtownym spadkiem aktywności gospodarczej.¹⁷ **Objawami kryzysu** mogą być m.in.: spadek PKB, wysoka inflacja, spadek produkcji, obniżenie wynagrodzeń, spadek zatrudnienia, wzrost bezrobocia, spadek konsumpcji, wzrost deficytu budżetowego, wzrost deficytu handlowego, spowolnienie dynamiki wzrostu produkcji przemysłowej, obniżenie tempa eksportu i inne. Oznaki kryzysu są widoczne dzięki analizie wskaźników ekonomicznych, czyli wielkości obiektywnie charakteryzujących gospodarkę kraju.

Pojęcia kryzysu i recesji nie są pojęciami synonimicznymi. Błędem jest zatem utożsamianie kryzysu gospodarczego z recesją. **Kryzys gospodarczy** to zmniejszenie skali działalności gospodarczej, z którą wiąże się jej restrukturyzacja. Wyraża się np. wyeliminowaniem części przedsiębiorstw, zmniejszeniem znaczenia niektórych branż, wzrostem zatrudnienia w sektorze publicznym i inne. **Recesja** natomiast oznacza znaczne obniżenie tempa wzrostu gospodarczego skutkujące bezwzględnym spadkiem poziomu produkcji.¹⁸

¹⁶ Adamczyk J., *Polska gospodarka wobec globalnego kryzysu*, „Zarządzanie i Marketing”, 2010, Nr 1. Raport z transformacji. *Twarde lądowanie. Europa Środkowo-Wschodnia wobec globalnego kryzysu*, XIX Forum Ekonomiczne. PricewaterhouseCoopers, 2009.

¹⁷ Malinowski A., *Kryzys...*, op. cit.

¹⁸ Orczyk J., *Polityka społeczna w okresie kryzysu ekonomicznego*, „Polityka Społeczna”, 2009, Nr 7.

Pojęcia kryzysu finansowego i gospodarczego również nie są tożsame. Istotą **kryzysu finansowego** jest zachwianie stabilności finansowej podmiotów sektora finansowego. Natomiast **kryzys gospodarczy** dotyczy, w mniejszym bądź większym stopniu, wszystkich podmiotów gospodarujących na runku, w tym gospodarstw domowych i konsumentów indywidualnych. Niemniej jednak to właśnie zaburzenia na światowych rynkach finansowych z czasem przeniosły się na sferę realną gospodarek i zaznaczyły swój wpływ m.in. w sferze **konsumpcji**. Między elementami sfery konsumpcji występują zależności o charakterze sprzężeń zwrotnych, a stan gospodarki wyrażony poziomem i tempem wzrostu gospodarczego jest jedną z podstawowych determinant konsumpcji.

Kryzys gospodarczy ma charakter makrouwarunkowania, którego znaczenie w kształtowaniu się konsumpcji można określić, jako pośrednie i obiektywne, a jego postrzeganie przez członków gospodarstw domowych różne w zależności od sytuacji, w której znajduje się dany podmiot konsumpcji.

Makrouwarunkowanie konsumpcji i zachowań konsumpcyjnych oznacza zbiór sił, czynników, zjawisk, których wpływ na stopień zaspokojenia potrzeb w gospodarstwie domowym jest znaczący, ale nie bezpośredni. Kryzys występuje w pewnym sensie „niezależnie” od indywidualnych podmiotów konsumpcji, w każdym razie podmioty te bardzo rzadko zdają sobie sprawę z tego, że ich działania rynkowe mają swój udział w zaistniałej sytuacji kryzysowej. Kryzys, jako makrouwarunkowanie zwykle wiąże się z sytuacją ekonomiczną krajów bardziej rozwiniętych oraz panującymi trendami politycznymi. Stanowi pewnego rodzaju punkt odniesienia dla czynników zewnętrznych o charakterze ekonomicznym, a także politycznym i społecznym, kulturowym i innymi.

Główna zależność między kryzysem gospodarczym a konsumpcją kształtuje się następująco: kryzys gospodarczy wpływa na pogorszenie się sytuacji na rynku pracy i/lub sytuacji dochodowej ludności, w efekcie czego obniżeniu ulega poziom konsumpcji oraz pogorszenie struktury spożycia gospodarstw domowych.

Innymi słowy kryzys przekłada się na **zmiany poziomu i struktury spożycia podmiotów**. Zmiany te nie są jednak obserwowane bezpośrednio po rozpoznaniu pierwszych oznak kryzysu, lecz po pewnym czasie. Moment,

w którym następuje wzrost poziomu konsumpcji w warunkach kryzysu wynika przede wszystkim z pozytywnej inercji wywołanej dynamiką poprzednich okresów. Często jest efektem „siły rozpędu” zmian w konsumpcji okresów wcześniejszych. Potrzeba czasu by zauważyć zmiany w poziomie i strukturze konsumpcji wywołane kryzysem w kraju.

Kryzys gospodarczy ogranicza po pewnym czasie **możliwości konsumpcyjne** społeczeństwa, grup społecznych czy gospodarstw domowych. Ograniczenie to wiąże się często z wystąpieniem takich zjawisk, jak: bezrobocie czy ubóstwo. **Bezrobocie** członków gospodarstw domowych bezpośrednio przekłada się na ich dochody, co znajduje wyraz w wydatkach konsumpcyjnych, konsumpcji i w efekcie w poziomie życia. Podobna zależność występuje w przypadku **ubóstwa**. Brak osób bezrobotnych wśród członków gospodarstwa domowego zdecydowanie polepsza sytuację tego podmiotu na rynku. Bezrobocie wywołane kryzysem gospodarczym jest więc czynnikiem oddziałującym odwrotnie proporcjonalnie na konsumpcję. Nie bez znaczenia pozostaje także wpływ bezrobotnych na konsumpcję innych gospodarstw domowych pozostających w związkach pokrewnych, rodzinnych w stosunku do bezrobotnych. Czynnikiem oddziałującym proporcjonalnie na konsumpcję jest zatrudnienie. Stopa zatrudnienia określa poziom uzyskiwanych dochodów, stanowiących podstawę dobrobytu zatrudnionych.¹⁹

Popyt na pracę, czyli zapotrzebowanie na pracę zgłaszane przez pracodawców determinowany jest różnymi czynnikami, w tym przede wszystkim popytem na dobra i usługi konsumpcyjne. Brak dochodów czy niższy poziom dochodów gospodarstw domowych w okresie kryzysu gospodarczego przekłada się na niższy popyt na dobra i usługi konsumpcyjne, zaś to powoduje zmniejszenie zapotrzebowania na pracę.

W okresie kryzysu gospodarczego, w aspekcie jego wpływu na konsumpcję i zachowania konsumpcyjne, znaczenia nabiera **rola państwa** i jego siła. Polega ona przede wszystkim na usuwaniu niesprawności rynku i niwelowaniu jego niedoskonałości. Państwo przez funkcję stabilizacyjną może stabilizować działalność gospodarczą np. przez podejmowanie odpowiednich działań kory-

¹⁹ Berbeka J., *Poziom życia ludności a wzrost gospodarczy w krajach Unii Europejskiej*, Wyd. AE, Kraków 2006, s. 19.

gujących czy niwelujących wpływ kryzysu. Państwo może dysponować szeroką gamą instrumentów administracyjnych, takich jak: nakazy, zakazy, warunki, reglamentacje. Oprócz instrumentów administracyjnych państwo dysponuje także instrumentami²⁰: ekonomicznymi, społecznymi i finansowymi. Instrumenty ekonomiczne formułowane są między innymi przez politykę cenowo-dochodową państwa, a szczególnie są to: dochody nominalne, realne, płace, ceny, marże i inne. Instrumenty społeczne, jak na przykład: zasiłki, systemy emerytalne, rentowe, opieka społeczna, ubezpieczenia społeczne realizowane są w ramach polityki społecznej państwa. Natomiast instrumenty finansowe to głównie: podatki, ustawodawstwo podatkowe, ulgi podatkowe, kredyty, oszczędności, cła. Dodać należy, że instrumenty te oddziałują pośrednio na konsumpcję, niemniej jednak z ich pomocą organy władzy kształtują warunki zapobiegające pogarszaniu się poziomu i struktury spożycia ludności. W warunkach kryzysowych szczególne znaczenie ma także zakres i dostępność usług społecznych, w tym: opieki zdrowotnej, edukacji, mieszkalnictwa i inne.

Generalnie, mimo że trudno dostrzec zmiany w poziomie i strukturze spożycia gospodarstw domowych pod wpływem kryzysu gospodarczego, czego głównym powodem jest „odroczone” wpływ makrouwarunkowań na spożycie, to stosunkowo szybko można odnotować zmiany w zachowaniach i nastrojach konsumentów. Najbardziej widoczne są zmiany w zachowaniach adaptacyjnych gospodarstw, do których zaliczyć możemy np.: podejmowanie dodatkowej pracy, wyjazdy zarobkowe za granicę, podnoszenie kwalifikacji i inne. Wykorzystanie zasobów czasu wolnego w celu zwiększenia poziomu konsumpcji gospodarstwa jest także formą zachowań przystosowawczych. Udział czynności produkcyjno-usługowych w gospodarstwach domowych zależy od takich czynników, jak: wielkość dochodów, rozmiar czasu wolnego, kwalifikacje domowników. Niewątpliwie wpływa on na wyższy poziom konsumpcji gospodarstw domowych dotkniętych problemem utraty dochodów lub ich części.

W warunkach kryzysu stosunkowo szybko można odnotować zmiany w nastrojach konsumentów, ich postawach względem nowych zjawisk i procesów rynkowych, o czym szerzej powiemy w dalszej części opracowania.

²⁰ Szulce H., Mruk H., *Instrumenty kształtowania konsumpcji – sprzężenia i bariery*, „Handel Wewnętrzny”, 1989, Nr 3–6.

Podsumowując, kryzys gospodarczy oddziałuje przede wszystkim w makroskali. Oczywiście w mikroskali zaznacza się jego wpływ głównie przez kształtowanie poziomu zamożności gospodarstw domowych. Gorsza sytuacja dochodowa podmiotów nie pozwala im zaspokajać bardziej wyszukanych potrzeb, lecz tylko te elementarne. Daje to z kolei przesłanki do odczuwania niższej satysfakcji i zadowolenia z życia, czyli tych elementów, których nie da się praktycznie zbadać empirycznie. Wśród negatywnych skutków kryzysu gospodarczego w sferze konsumpcji wyróżnia się zatem pogorszenie stopnia zaspokojenia potrzeb konsumentów oraz ryzyko bezrobocia i ubóstwa. Pozytywnymi skutkami kryzysu gospodarczego, o ile w ogóle możemy o takich mówić, są natomiast: bardziej racjonalne gospodarowanie posiadanymi środkami oraz ograniczenie skutków nadmiernej konsumpcji. W szczególności chodzi tutaj o jej wpływ na stan zdrowia fizycznego i psychicznego, środowisko naturalne i społeczne, a także ograniczenie postaw materialistycznych, uzależnienia od zakupów, marnotrawstwa w konsumpcji i inne skutki wywołane nadkonsumpcją.²¹

1.3. Sytuacja gospodarcza w Polsce w latach 2007–2010

W roku 2008 kryzys gospodarczy przestał ograniczać się tylko do Stanów Zjednoczonych, obejmując swym zasięgiem coraz większą grupę państw. Problemy gospodarcze wystąpiły w wielu krajach członkowskich Unii Europejskiej. Do podstawowych zjawisk kryzysowych, które można było obserwować wewnątrz gospodarek krajów Europy Środkowo-Wschodniej można zaliczyć: osłabienie siły walut, wzrost bezrobocia, problemy w sektorze finansowym, pogorszenie się sytuacji budżetowej oraz pogorszenie nastrojów konsumentów. W związku z powyższym pojawia się pytanie o wpływ otoczenia międzynarodowego na gospodarkę Polski oraz widoczne oznaki kryzysu gospodarczego w naszym kraju.

²¹ Barbeka J., *Poziom życia...*, op. cit., s. 39.

1.3.1. Tempo wzrostu gospodarczego

Między sytuacją gospodarczą kraju a gospodarkami innych krajów występują związki przyczynowo-skutkowe. Powiązania te są zróżnicowane i wysoce skomplikowane. Stan gospodarki wyrażony poziomem i tempem wzrostu gospodarczego jest jedną z podstawowych miar rozwoju ekonomicznego kraju.

O poziomie rozwoju gospodarczego kraju świadczy poziom PKB oraz tempo jego zmian i proporcje podziału. Produkt krajowy brutto (PKB) jest to wartość dóbr i usług wytworzonych przez czynniki produkcji umiejscowione w danym kraju. Skorygowany o dochody netto z własności za granicą nosi nazwę produktu narodowego brutto (PNB).²² PNB definiujemy więc jako pieniężny strumień łącznego produktu danej gospodarki narodowej: jest to inaczej konsumpcja plus inwestycje plus wydatki rządowe na dobra i usługi.²³ PNB pomniejszony o zużycie posiadanego zasobu kapitału trwałego w danym okresie, (czyli amortyzację) nosi nazwę dochodu narodowego. Dochód narodowy jest to inaczej produkt narodowy netto wytworzony w gospodarce.²⁴

Dynamika wzrostu PKB w latach 2007–2010 była ściśle powiązana z poziomami makrowskaźnikami ekonomicznymi.

Wysokie przyrosty PKB w latach 2007–2008 wiązały się ze wzrostem spożycia ogółem, w tym spożycia indywidualnego, wzrostem przeciętnego wyngrodzenia realnego brutto w gospodarce narodowej oraz wzrostem liczby zatrudnionych wyrażonym m.in. spadkiem bezrobocia.

Wzrost gospodarczy w Polsce generowany jest głównie popytem wewnętrznym. Podkreślić należy stosunkowo niewielkie uzależnienie gospodarki polskiej od gospodarki światowej. Relatywnie niewielka otwartość polskiej gospodarki mierzona udziałem obrotów handlu zagranicznego w PKB jest w sytuacji kryzysowej zjawiskiem pozytywnym. Duży i stabilny rynek wewnętrzny pozwalający

²² Begg D., Fischer S., Dornbusch R., *Makroekonomia*, PWE, Warszawa 1999, s. 45.

²³ Samuelson P. A., Nordhaus W. D., *Ekonomia 1*, PWN, Warszawa 1995, s. 170.

²⁴ Begg D., Fischer S., Dornbusch R., *Makroekonomia...*, op. cit., s. 38.

Tabela 1.1. Dynamika PKB i kategorii pokrewnych w latach 2007–2009 w cenach stałych

Wyszczególnienie	Lata		
	2007	2008	2009
PKB	106,8	105,1	101,8
Popyt krajowy	108,7	105,6	99,0
Spożycie ogółem	104,6	106,1	102,1
Spożycie indywidualne	104,9	105,7	102,3
Akumulacja	124,3	104,0	88,4
Nakłady brutto na środki trwałe	117,6	109,6	99,2
Eksport towarów i usług	109,1	107,1	92,1
Import towarów i usług	113,7	108,0	86,4
Wartość dodana brutto	110,8	104,6	104,8

Jako ceny stałe przyjęto ceny średnioroczne roku poprzedniego.

Źródło: Polska – wskaźniki makroekonomiczne, GUS, Warszawa 2010.

w pewnym stopniu na uniezależnienie się od podmiotów zewnętrznych jest dla Polski czynnikiem stabilizującym aktualną sytuację gospodarczą.²⁵

Z danych tabeli 1.1 wynika, że dynamika wzrostu PKB w 2009 r. uległa wyraźnemu obniżeniu. Przypomnieć należałoby, że po stosunkowo niskiej dynamice wzrostu PKB w latach 2001–2002 kolejne lata, czyli 2003–2008 cechowały się wysokimi przyrostami PKB. Tak więc obniżenie tempa wzrostu w 2009 r. wskazuje na wyraźne wyhamowanie polskiej gospodarki w tym czasie. Obniżeniu uległo także tempo wzrostu spożycia ogółem, w tym spożycia indywidualnego. Oprócz osłabienia dynamiki popytu wewnętrznego nastąpił spadek popytu zagranicznego. Wiązał się on z niekorzystną koniunkturą partnerów handlowych Polski i wywołał istotne zmniejszenie polskiego eksportu. Jednocześnie zmalał w tym czasie import oraz spadły wydatki na inwestycje. Zmniejszył się także istotnie napływ bezpośrednich inwestycji zagra-

²⁵ Białek J., Oleksiuk A., *Światowy kryzys gospodarczy a sektor finansowy w Polsce. Przyczynek do dyskusji*, w: *Teoretyczne i praktyczne aspekty funkcjonowania gospodarki*, Bernat T. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2009, s. 98.

nicznych do Polski. Wszystkie te czynniki, czyli spowolnienie dynamiki konsumpcji, spadek popytu eksportowego i ograniczenie inwestycji wpłynęły na widoczne spadki produkcji w 2009 r. O kryzysie w obszarze produkcji, a konkretnie wykorzystania istniejących mocy wytwórczych, mówimy wówczas, gdy utrzymują się one przez określony czas poniżej długoterminowego trendu. Teoretycznie można by wytworzyć więcej, ponieważ istnieją odpowiednie możliwości podażowe, takie jak: siła robocza, maszyny, surowce, energia, technologie, ale nie są one w pełni wykorzystane, ponieważ brakuje możliwości zbytu. Co prawda, na skutek wzrostu wydajności pracy wzrasta produkcja, ale wzrasta jednocześnie stopień niewykorzystania mocy produkcyjnych. Taką sytuację zaobserwowano w Polsce po raz pierwszy na przełomie 2007/2008 r. Generalnie znalazło to z czasem wyraz w bankructwie części podmiotów gospodarczych, co jest już przejawem kryzysu.

Analiza danych kwartalnych (tab. 1.2) pozwala zauważyć, że w I kwartale 2007 r. PKB zwiększył się o 7,5% natomiast w I kwartale 2009 r. wzrost wynosił już tylko 0,7%, co oznacza, że w ciągu zaledwie dwóch lat utracono z dynamiki gospodarczej prawie 7 punktów procentowych. Świadczy to niewątpliwie o kryzysie, który dotknął Polskę. Dla porównania warto dodać, iż wiele krajów europejskich nie odnotowało w 2009 r. tak wysokiego obniżenia tempa wzrostu gospodarczego, niemniej jednak tracąc mniej z dynamiki gospodarczej i tak wpadały w recesję, ponieważ startowały z „niższego pułapu”. Kryzys gospodarczy w Polsce, zdaniem G. Kołodki przejawiał się głównie w sferze produkcji, w bezrobociu oraz w sferze finansów publicznych. Szczególnie niepokojące, zdaniem profesora, jest to, że polska gospodarka rozwija się obecnie znacznie wolniej od innych, które jeszcze rok wcześniej pogrążone były w recesji gospodarczej.²⁶

²⁶ Kołodko G., Wpisy profesora Grzegorz Kołodki na blogu Wędrujący Świat, <http://www.wedrujacyswiat.pl/blog/gwk BLOG.pdf>, wpis z dnia 12.05.2010 r., s. 36–39.

Tabela 1.2. Skala wpływu poszczególnych kategorii na wzrost realny PKB (w %) w latach 2007–2010 w ujęciu kwartalnym

Kwartały	PKB	Popyt krajowy	Spożycie ogółem	Spożycie indywidualne	Nakłady brutto na środki trwałe	Saldo obrotów z zagranicą	Wartość dodana brutto
2007							
I kw.	,5	9,3	5,2	4,4	3,0	−1,8	6,9
II kw.	,6	9,3	3,9	3,0	3,2	−2,7	5,7
III kw.	,6	9,0	3,8	3,0	3,2	−2,4	5,5
IV kw.	,6	8,1	2,4	1,9	4,3	−1,5	5,6
2008							
I kw.	,3	7,7	4,9	3,9	2,4	−1,4	5,1
II kw.	,1	6,9	4,7	3,6	2,9	−0,8	5,5
III kw.	,2	5,4	4,5	3,4	1,2	−0,2	4,3
IV kw.	,2	3,4	5,0	2,8	1,8	−0,2	3,2
2009							
I kw.	,7	−1,8	3,3	2,3	−0,1	2,5	1,0
II kw.	,1	−2,3	1,3	1,0	−0,7	3,4	0,9
III kw.	,8	−1,4	1,5	1,5	−0,3	3,2	1,8
IV kw.	,3	0,9	1,1	0,9	0,3	2,4	2,9
2010							
I kw.	,0	2,3	2,0	1,5	−1,8	0,7	2,6
II kw.	,5	3,8	2,2	1,5	−0,3	−0,3	2,6

Źródło: Departament Rachunków Narodowych, GUS, Warszawa 2010.

Według danych GUS w II kwartale 2010 r. w porównaniu z analogicznym okresem poprzedniego roku produkt krajowy brutto wzrósł o 3,5% (w cenach stałych średniorocznych roku poprzedniego). Natomiast PKB wyrównany sezonowo (w cenach stałych przy roku odniesienia 2000) wzrósł realnie o 1,1% w porównaniu z poprzednim kwartałem i był wyższy niż przed rokiem o 3,8%.²⁷

²⁷ Produkt krajowy brutto w II kwartale 2010 r., GUS, Warszawa 2010.

Reasumując, po okresie wyraźnego wyhamowania polskiej gospodarki w 2009 r. rok 2010 przyniósł poprawę PKB. Na lepszą sytuację makroekonomiczną wpływa przede wszystkim poziom spożycia Polaków, w szczególności poziom spożycia indywidualnego. Wpływ spożycia ogółem wyniósł 2,2% a akumulacji 1,6%. Tempo wzrostu popytu krajowego w II kwartale 2010 r. wyniosło 3,8%. Zmiany te miały miejsce przy ujemnym wpływie popytu zagranicznego (eksport netto wyniósł -0,3%) oraz ujemnym wpływie popytu inwestycyjnego -0,3%.²⁸ Ogólnie, do stosunkowo korzystnego wyniku, oprócz rosnącego powyżej wcześniejszych oczekiwań spożycia indywidualnego, przyczyniła się także odbudowa zapasów. Dalszemu wysokiemu tempu wzrostu spożycia powinna sprzyjać stosunkowo korzystna sytuacja na rynku pracy, w tym wzrost zatrudnienia oraz płac.²⁹ Analitycy Ministerstwa Gospodarki przewidują, że wzrost gospodarczy w III kwartale 2010 r. utrzyma się na podobnym poziomie.³⁰

²⁸ Departament Rachunków Narodowych, GUS, Warszawa 2010.

²⁹ *Ekonomiści: To konsumpcja była motorem wysokiego wzrostu PKB*, <http://www.newsweek.pl/artykuly/sekcje/biznes/ekonomisci--to-konsumpcja-byla-motorem-wysokiego-wzrostu-pkb,63811> (9.09.2010); *PKB w II kwartale 2010 – komentarz MG*, <http://www.mg.gov.pl/node/11453> (9.09.2010).

³⁰ MG: *PKB w III kwartale nie zwolni tempa*, http://www.gazetapodatnika.pl/artykuly/mg_pkb_w_iii_kwartale_nie_zwolni_tempa-a_12497.htm (9.09.2010).

1.3.2. Wskaźniki wzrostu cen towarów i usług konsumpcyjnych

W Polsce procesy inflacyjne prezentowane są przy użyciu **wskaźnika zmian cen towarów i usług konsumpcyjnych w ciągu roku**. Wskaźniki te zwane potocznie inflacją obliczane są na podstawie wyników badania cen towarów i usług konsumpcyjnych na rynku detalicznym oraz badania budżetów gospodarstw domowych, które dostarczają informacji na temat przeciętnych wydatków na towary i usługi konsumpcyjne.³¹ Pod pojęciem **inflacji** rozumie się proces ogólnego wzrostu poziomu cen lub „rozciągnięty w czasie proces topnienia realnej wartości jednostki pieniężnej”.³² Ceny towarów i usług konsumpcyjnych kształtują siłę nabywczą ludności.

Po silnych wzrostach cen towarów i usług konsumpcyjnych w początkowych latach transformacji pierwsza dekada XXI wieku cechowała się wyraźnym jej ograniczeniem. W 2006 r., na przykład, czyli w roku bezpośrednio poprzedzającym okres niniejszej analizy, wskaźnik wzrostu cen towarów i usług konsumpcyjnych ukształtował się na poziomie 100,9.

Tabela 1.3. Wskaźniki cen towarów i usług konsumpcyjnych w latach 2007–2010 (rok poprzedni =100)

Wyszczególnienie	2007	2008	2009
Towary i usługi konsumpcyjne, w tym:	102,5	104,2	103,5
Żywność i napoje bezalkoholowe	104,9	106,1	104,1
Napoje alkoholowe i wyroby tytoniowe	103,3	106,4	109,4
Odzież i obuwie	92,6	93,1	92,6
Użytkowanie mieszkania i nośniki energii	104,1	109,1	108,7

³¹ Wskaźniki cen towarów i usług konsumpcyjnych, GUS, http://www.stat.gov.pl/gus/5840_1632_PLK_HTML.htm (10.09.2010).

³² Pomykało W. (red.), *Encyklopedia Biznesu*, Wydawnictwo Fundacji Innowacji, Warszawa 1995, tom I.

Zdrowie	102,1	103,4	103,2
Transport	102,1	103,1	97,6
Łączność	100,0	99,3	99,6
Rekreacja i kultura	100,2	99,7	102,1
Edukacja	101,6	102,7	103,5

Źródło: *Mały Rocznik Statystyczny 2010*, GUS, Warszawa 2010, s. 212; *Rocznik Statystyczny RP 2009*, GUS, Warszawa 2009, s. 458; *Wskaźniki cen towarów i usług konsumpcyjnych w grudniu 2009 r.*, GUS, Warszawa 2010.

Zdecydowanie wyższą wartość przyjął on w 2008 r., na co w równym stopniu wpłynęły ceny artykułów żywnościowych i napojów bezalkoholowych oraz ceny napojów alkoholowych i wyrobów tytoniowych. Najbardziej jednak wzrosły ceny pieczywa (o 12,9% w stosunku do roku poprzedniego), mleka (o 11,5%) oraz wyrobów tytoniowych (o 13,4%). Wśród produktów nieżywnościowych w 2008 r. najbardziej wzrosły ceny użytkowania mieszkań i nośniki energii, w tym ceny energii elektrycznej, gazu, opału, a także wody (łącznie o 9,1%). Ceny opału wzrosły w tym czasie aż o 15,6%. W 2009 r., w stosunku do roku poprzedniego, ceny towarów i usług konsumpcyjnych wzrosły o 3,5%. Najbardziej wzrosły ceny napojów alkoholowych i tytoniowych (o 9,4%), a także towarów i usług związanych z mieszkaniem. Szczególnie opłaty mieszkaniowe, a następnie podwyżki cen żywności i napojów bezalkoholowych miały duży wpływ na ukształtowanie wskaźnika. Ceny żywności i napojów bezalkoholowych wzrosły o 4,1%. Najbardziej podrożało masło, jaja, ryby, miód, mięso wołowe. W 2009 r., w stosunku do roku poprzedniego, istotnie obniżyły się ceny odzieży i obuwia o 7,4% oraz ceny usług transportu i łączności.³³

Kwartalne wskaźniki wzrostu cen towarów i usług w latach 2007–2009 (tab. 1.4) były zbliżone do wskaźników rocznych. W I półroczu 2010 r. wskaźnik cen towarów i usług konsumpcyjnych ogółem w stosunku do I półrocza 2009 r. wyniósł 102,6. W II kwartale 2010 r., w stosunku do analogicznego

³³ *Wskaźniki cen towarów i usług konsumpcyjnych w grudniu 2009 r.*, GUS, Warszawa 2010.

kwartału roku poprzedniego, ukształtował się na poziomie 102,3.³⁴ Największy wpływ na poziom wskaźnika miały wzrosty cen towarów i usług mieszkaniowych oraz żywności i napojów bezalkoholowych. Nadal obserwowano natomiast spadki cen odzieży i obuwniczych oraz towarów i usług sektora łączności. Ceny związane z mieszkaniem wzrosły o ok. 3%, a najbardziej podrożały usługi kanalizacyjne i woda, a następnie takie nośniki energii jak: centralne ogrzewanie, energia elektryczna, gaz. W skali ostatniego roku podrożały także artykuły i usługi związane ze zdrowiem, w szczególności usługi ambulatoryjne. Na wzrost cen transportu w 2010 r. w najwyższym stopniu wpłynęły ceny paliw do prywatnych środków transportu (prawie 6%).³⁵

Tabela 1.4. Kwartalne wskaźniki cen towarów i usług konsumpcyjnych w latach 2007–2010 (analogiczny okres roku poprzedniego=100)

Kwartały	Rok			
	2007	2008	2009	2010
I	102,0	104,1	103,3	103,0
II	102,4	104,3	103,7	102,3
III	102,0	104,7	103,5	–
IV	103,5	103,8	103,3	–

Źródło: *Kwartalne wskaźniki cen towarów i usług konsumpcyjnych w latach 1995–2010*, GUS, Warszawa 2010.

³⁴ Komunikat Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 13 lipca 2010 r. w sprawie wskaźnika cen towarów i usług konsumpcyjnych w I półroczu 2010 r.
http://www.stat.gov.pl/gus/5840_8405_PLK_WAI.htm, (20.09.2010).

³⁵ *Informacja o sytuacji społeczno-gospodarczej kraju lipiec 2010*, GUS, Warszawa 2010.

1.3.3. Sytuacja na rynku pracy mierzona stopą bezrobocia oraz przeciętnym wynagrodzeniem realnym brutto w gospodarce narodowej

Do podstawowych **makrowskaźników** ekonomicznych opisujących sytuację gospodarczą kraju zalicza się także wskaźniki charakteryzujące rynek pracy przedstawiające m.in. **poziom bezrobocia oraz przeciętne wynagrodzenie brutto** w gospodarce narodowej.

Pracujący to osoby wykonujące pracę przynoszącą im zarobek lub dochód. Do pracujących zalicza się m.in.: osoby zatrudnione na podstawie stosunku pracy, pracodawców i pracujących na własny rachunek, osoby wykonujące pracę nakładczą i innych. Za osobę bezrobotną uznaje się natomiast osobę niezatrudnioną i niewykonującą innej pracy zarobkowej, zdolną i gotową do podjęcia pracy w pełnym wymiarze czasu pracy, nieuczącą się w szkole, zarejestrowaną w urzędzie pracy.

Stopę bezrobocia w badanym okresie liczy się jako udział bezrobotnych w liczbie ludności aktywnej zawodowo. Natomiast stopę bezrobocia rejestrowanego liczy się, jako stosunek liczby bezrobotnych zarejestrowanych do liczby cywilnej ludności aktywnej zawodowo.³⁶

Procesy zachodzące na rynku pracy w Polsce wiążą się z kondycją gospodarki ogółem. W latach 2003–2008 obserwowano sukcesywny spadek stopy bezrobocia rejestrowanego. Spadek bezrobocia z jednej strony wiązał się z wysokim tempem wzrostu gospodarczego w tym okresie, ale także był wynikiem migracji zewnętrznej Polaków. W 2008 r. wskaźnik stopy bezrobocia ukształtował się na najniższym, w okresie transformacji gospodarczej, poziomie 9,5% (nie wliczając roku 1990). Niemniej jednak już rok później, czyli w końcu 2009 r. osiągnął ponownie wartość dwucyfrową i wyniósł 11,9%. Oznacza to wzrost w stosunku do 2008 r. o 2,4 punktu procentowego. Wciąż jednak wskaźnik bezrobocia był dużo niższy niż w 2003 r. (20,0%).

³⁶ *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polski 2009*, GUS, Warszawa 2009, s. 224.

Warto dodać, że w końcu 2007 r. odnotowano najwyższą dynamikę spadku bezrobocia, wyniosła ona 24,4%. Pierwsze spowolnienie tempa spadku bezrobocia było zauważalne końcem 2008 r. Poziom bezrobocia był, co prawda niższy niż rok wcześniej, ale dynamika spadku była znacznie niższa niż w 2007 r. i wyniosła 15,6%. W końcu 2009 r. bezrobocie zwiększyło się, w tym przede wszystkim zwiększyła się liczba bezrobotnych poprzednio pracujących. Dodać należy, iż w 2009 r. o ponad 40% zwiększyła się liczba bezrobotnych z prawem do zasiłku. Oznaczało to wzrost udziału osób uprawnionych do zasiłku z 18,4% w końcu 2008 r. do 20,1% w końcu 2009 r.

Generalnie w latach 2007–2009 obserwowano wciąż wysoki poziom bierności zawodowej Polaków. Współczynnik aktywności zawodowej ludności w wieku powyżej 15 lat wzrósł z 53,7% w 2007 r. do 54,9% w 2009 r., jednak nie świadczyło to o istotnych zmianach, co do aktywności. Wysoki poziom bierności zawodowej wynikał z przedłużania wejścia na rynek pracy przez osoby młode oraz wyjścia z rynku pracy osób przechodzących na emerytury lub renty i świadczenia przedemerytalne.³⁷

Tabela 1.5. Rynek pracy w Polsce w latach 2007–2009

Wyszczególnienie	Rok		
	2007	2008	2009
Stopa rejestrowanego bezrobocia ogółem w %	11,2	9,5	11,9
Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w gospodarce narodowej ogółem ^a w tym:	105,5	105,9	102,1
W sektorze przedsiębiorstw	106,8	106,1	101,1
W sferze budżetowej	103,4	107,4	103,4

a – okres poprzedni = 100

Źródło: *Polska – wskaźniki makroekonomiczne*, GUS, Warszawa 2010.

³⁷ *Rynek pracy w Polsce 2008 rok*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Departament Rynku Pracy, Warszawa 2009. *Rynek pracy w Polsce 2009 rok*, MPIPS Departament Rynku Pracy, Warszawa 2010.

Drugim wskaźnikiem opisującym sytuację panującą na rynku pracy w Polsce jest **wskaźnik wynagrodzeń brutto** w gospodarce. W warunkach spowolnienia gospodarczego zamrożenie wynagrodzeń oraz ograniczenie benefitów jest jednym ze sposobów radzenia sobie z kryzysem. Lata 2007–2008 przyniosły korzystną sytuację w wynagrodzeniach pracowników tak w sektorze przedsiębiorstw, jak i w sferze budżetowej. W 2008 r. przeciętne wynagrodzenie brutto ogółem wzrosło o 5,9%. Natomiast w 2009 r. dynamika wzrostu przeciętnego wynagrodzenia istotnie zwolniła, do 2,1%. Mimo iż dynamika tempa wzrostu wynagrodzeń wyraźnie wyhamowała to nie odnotowano spadku wynagrodzeń realnych tak w sektorze przedsiębiorstw, jak i w sferze budżetowej. Sytuacja taka jest wynikiem ogólnego, wciąż nienajgorszego stanu gospodarki oraz wzrostu elastyczności płac. W Polsce z roku na rok rośnie procentowy udział zmiennej części wynagrodzenia w wynagrodzeniu całkowitym. Stosowanie elastycznych systemów wynagradzania daje możliwość powiązania budżetu wynagrodzeń z wynikami firmy, chroniąc przedsiębiorców przed bankructwem i wahaniami koniunktury³⁸ a pracowników przed utratą pracy.

Analiza danych kwartalnych (tab. 1.6) wskazuje na to, że rozkład stopy bezrobocia w poszczególnych kwartałach wyglądał podobnie. Z wyjątkiem 2009 r. najwyższą stopę bezrobocia można było obserwować w pierwszych kwartałach każdego roku. Podobną uwagę można odnieść do rozkładu wynagrodzeń brutto w gospodarce narodowej. Największy wzrost notuje się w pierwszym kwartale, w drugim lekki spadek, w trzecim stabilizację i większy, w porównaniu z pierwszym kwartałem roku, wzrost z końcem roku kalendarzowego.

³⁸ Sedlak K., *Wynagrodzenie w Polsce – co nas czeka?*

[\(12 20.09.2010\).](http://www.wynagrodzenia.pl/wywiady_1.php/wpis)

Tabela 1.6. Bezrobocie i wynagrodzenie w gospodarce narodowej w ujęciu kwartalnym w latach 2007–2010

Kwartały	Rok			
	2007	2008	2009	2010
Stopa bezrobocia w %				
I	14,3	10,9	11,1	12,9
II	12,3	9,4	10,6	11,6
III	11,6	8,9	10,9	–
IV	11,2	9,5	11,9	–
Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w gospodarce narodowej (okres poprzedni = 100)				
I	101,8	102,9	102,9	102,2
II	97,6	98,9	96,7	96,4
III	102,2	100,6	101,1	–
IV	107,3	104,3	104,2	–

Źródło: *Zatrudnienie i wynagrodzenia w gospodarce narodowej 2009r*, GUS, Warszawa 2010; *Kwartalna informacja o rynku pracy*, GUS, Warszawa 2010.

W II kwartale 2010 r. odnotowano nieco lepszą sytuację na rynku pracy w Polsce w porównaniu do poprzedniego kwartału, kiedy to poziom bezrobocia mierzony stopą bezrobocia rejestrowanego wyniósł 12,9%. Przeciętne zatrudnienie w sektorze przedsiębiorstw ukształtowało się na wyższym poziomie niż w analogicznym okresie roku poprzedniego, na co wpłynął wzrost zatrudnienia w większości sekcji. Liczba osób pracujących w II kwartale 2010 r. wzrosła o 420 tys. w porównaniu z I kwartałem, a w ujęciu rocznym zwiększyła się o 0,9%. Wzrosła w skali roku liczba pracujących w sektorze usługowym (o 3,4%) a obniżyła się w sektorze rolniczym (o 3,3%) i przemysłowym (o 1,8%). Liczba pracujących w sektorze prywatnym zwiększyła się o 2,0% (wyniosła 11779 tys. osób) a spadła w sektorze publicznym o 1,9% (do 4215 tys. osób). Według wstępnych wyników kwartalnego reprezentacyjnego badania aktywności ekonomicznej ludności BAEL wzrosła w II kwartale 2010 r. liczba aktywnych zawodowo. Współczynnik aktywności zawodowej ukształtował się na poziomie 55,7% i był wyższy o 0,5 punktu procentowego niż przed kwartałem i o 1 punkt procentowy niż przed rokiem.

Tempo wzrostu przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia nominalnego brutto w sektorze przedsiębiorstw w lipcu 2010 r. uległo wyraźnemu spowolnieniu, a płace realne, pomimo osłabienia dynamiki cen konsumpcyjnych, tylko nieznacznie przewyższyły poziom sprzed roku. W okresie styczeń-lipiec 2010 r. przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w sektorze przedsiębiorstw wyniosło 3363,85 zł i było o 2,5% większe niż w analogicznym okresie roku wcześniejszego.³⁹

Reasumując, recesję gospodarczą najdotkliwiej odczuwają ci, którzy w okresie dekonunktury tracą pracę i związane z nią dochody. Wśród nich wyróżnia się osoby, których brak dochodów z pracy zmusza do korzystania z pomocy społecznej. Liczba takich osób wzrasta w okresie kryzysu gospodarczego. W jeszcze gorszej sytuacji znajdują się osoby, które dodatkowo obciążone są zobowiązaniami kredytowymi. Utrata pracy w ich przypadku może dodatkowo oznaczać utratę mieszkania lub domu. Są to jednocześnie osoby, które bardzo często nie kwalifikują się do ustawowej pomocy socjalnej.

1.3.4. Dochody do dyspozycji w sektorze gospodarstw domowych

Czynnikiem, który w najwyższym stopniu determinuje poziom i strukturę konsumpcji gospodarstw domowych jest dochód. Generalnie im wyższy dochód tym wyższa konsumpcja i na odwrót. Zmiany w wysokości dochodu wpływają tak na poziom, jak i na strukturę wydatków konsumpcyjnych. Przy wyższej zamożności dochody przeznaczane są głównie na poprawę jakości konsumpcji, co przejawia się procentową zmianą wydatków swobodnego wyboru.

W badaniach dochodów ludności w ujęciu makroekonomicznym istota zmian w obliczaniu produktu krajowego brutto polega na wyodrębnieniu sektora gospodarstw domowych, który jest jednym z sześciu sektorów instytucjonalnych. Sektor gospodarstw domowych tworzą osoby fizyczne pracujące

³⁹ Informacja o sytuacji społeczno-gospodarczej kraju Lipiec 2010 r., GUS, Warszawa 2010.